

СЕМАНТИЧНЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ЛЕКСЕМ ЯК ОДИН ЗІ СПОСОБІВ ТВОРЕННЯ СУЧАСНИХ ТЕРМІНІВ ЗЕМЛЕУСТРОЮ ТА КАДАСТРУ

У статті розглядається проблема семантичного переосмислення лексем як одного зі способів творення сучасних термінів землеустрою та кадастру. Автор аналізує причини семантичної деривації, шляхи пристосування загальноживаних слів для виконання термінологічних функцій, а також ілюструє механізм переходу загальноживаних слів до розряду одиниць терміносистеми землевпорядкування. Досліджено, що джерелами утворення вторинних найменувань у терміносистемі землеустрою та кадастру можуть виступати термінологічні одиниці інших галузей знань: економіки, метеорології, геометрії, соціології.

Ключові слова: лексика, лексема, термін, термінологія, семантична деривація.

В статье рассматривается проблема семантического переосмысления лексем как один из способов создания современных терминов землеустройства и кадастра. Автор анализирует причины семантической деривации, пути приспособления общеупотребительных слов для исполнения терминологических функций, а также иллюстрирует механизм перехода общеобразовательных слов в разряд единиц терминосистемы землеустройства.

Ключевые слова: лексика, лексема, термин, терминология, семантическая деривация.

The article deals with the problem of semantic reinterpretation of lexemes as one of formation methods of modern terms. The author analyses the conditions of semantic derivation, the ways of accommodation the words in general use for terminological function, and also illustrates the mechanism of transition of words in general use to the range of units in organization of the land term system. It has been studied that the sources of repeated denomination formation in organization of the use of land and cadastre term system may be terminological units of other fields of knowledge: economics, meteorology, geometry, sociology.

Keywords: vocabulary, lexeme, term, terminology, semantic derivation.

Початок ХХІ ст. характеризується як період інтенсивного розвитку науки, техніки, суспільно-політичного життя країни, що спричинив якісне і кількісне оновлення існуючих та утворення нових терміносистем. Сучасні мовознавці визначають динаміку мови однією з найістотніших її ознак. У той же час «активна розбудова спеціальних відділів сучасного українського лексикону виявила численні ланки, що потребують настійної уваги мовознавців і пов'язані з необхідністю створення нових або з істотним коригуванням уже наявних найменувань...» [12, с. 97]. У таких умовах надзвичайного значення набувають теоретичний та практичний аспекти унормувальної та кодифікаційної роботи в галузі термінознавства, дослідження тих виявів динаміки в термінолексичі, які відбивають ступінь її розвитку. Унормування, системати-

зація й кодифікація термінології землеустрою та кадастру як складової частини української наукової термінології нерозривно пов'язані з виявленням тих словотвірних засобів і способів, які використовуються для творення термінів досліджуваної галузі знань, а також установленням тенденцій деривації на сучасному етапі.

У термінології продуктивними виступають ті самі способи словотвору, що й у загальнолітературній мові, але «використовуючи загальномовні засоби словотворення, термінологічне словотворення на відміну від загальномовного виявляє деякі специфічні особливості, пов'язані насамперед з самою специфікою терміна як лексичної одиниці спеціальної сфери вживання» [20, с. 130]. Як зазначає Л.О. Симоненко, термінологія порівняно з неспеціалізованою лексикою самостійна в основних

лінгвістичних характеристиках і тенденціях розвитку: у ній максимально спеціалізовані та відрегульовані словотворчі морфеми і моделі. Вони можуть бути взяті з арсеналу загальнолітературного словотворення, з інтернаціонального фонду, створюватися штучно [13, с. 18].

Термінологи виділяють такі основні способи творення сучасних термінів: 1) використання наявних у мові елементів з їх семантичним довантаженням; 2) створення нових термінів на основі національних словотвірних ресурсів мови; 3) асиміляція дериватів, утворених на іншому національному ґрунті (інтернаціональній термінології) [17, с. 109].

Серед неморфологічних способів творення лексичних одиниць терміносистеми землеустрою та кадастру виділяється лексико-семантичний, який має для мови науки особливе значення, оскільки за його допомогою задовольняються зростаючі потреби в нових термінах шляхом семантичного переосмислення існуючих у мові слів [7, с. 98]. Справді, немає потреби щоразу створювати абсолютно нове слово там, де можна використати наявні мовні засоби. У зв'язку з цим мовознавці вказують: «Незважаючи на всю різноманітність прийомів, які використовують під час створення нових термінів, найбільш важливою внутрішньомовною закономірністю є дуже давня традиція створювати нові терміни на основі слів, що є в загальнолітературній мові» [13, с. 48]. Причинами семантичного розвитку слів, як зазначає О.А. Стишов, є «логічні й психологічні чинники (особливості асоціативного мислення, своєрідність ментальності кожного етносу, вплив індивідуально-авторського світосприймання, мислення й мовотворчості на загальноновживану мову та ін.), а також фактори соціально-історичного характеру (зростання актуальності, суспільної вартості певних реалій і понять в окремі періоди розвитку соціуму й відповідне виявлення цієї актуалізації в тематичних групах лексики тощо» [22, с. 13]. У цьому мовному явищі, на його думку, перетинаються фактори екстралінгвальної (технічний прогрес породжує нові поняття) і внутрішньомовної дійсності (потреби в номінативних ресурсах забезпечують використання у функції термінів слова загального вжитку). Механізм «називання новим іменем предмета вже названого» [10, с. 50], тобто повторне «використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції» називають також вторинною номінацією [23, с. 129]. Відповідно до співвідношення ознак спеціального та загальноновживаного значень, виділяються такі різновиди лексико-семантичного способу: спеціалізація значення загальноновживаного слова (термінологізація), використання термінів однієї галузі знань для позначення понять іншої (ретермінологізація), перенесення значення за подібністю (метафоризація),

перенесення значення за суміжністю (метонімізація).

Відомо, що будь-яка наука починається з результатів, добутих мисленням і мовою народу, і в подальшому своєму розвитку відривається від народної мови. Якщо результатом взаємодії словника побуту та науки є утворення слова-терміна, можемо говорити про термінологізацію. Термінологи визначають суть цього явища як «процес семантичної зміни наявних слів для створення нового терміна» [13, с. 48], а також як «досягнення словами й словесними комплексами певного ступеня «вираженості» взаємно-однозначних відповідностей між ними та об'єктами (поняттями), які з ними збігаються» [25, с. 44].

Звуження значення загальноновживаного слова (або спеціалізація загальноновживаної лексики для позначення понять тієї чи іншої галузі знань) у мовознавстві трактують як наслідок внутрішньослівних семантичних зміщень [26, с. 171]. Стосовно термінології це явище тлумачиться по-різному. Одні науковці уподібнюють його до метафори та метонімії [4, с. 50-51; 10, с. 55-56], інші розглядають звуження значення в термінології як самостійний різновид лексико-семантичного способу термінотворення поряд з метафорою та метонімією [14, с. 38; 7, с. 103; 9, с. 69]. Однак мовознавці виявляють єдність поглядів щодо необхідної умови процесу термінологізації – щоб слово літературної мови стало терміном, потрібно, щоб відбулася спеціалізація номінативного значення. Такому загальноновживаному слову «потрібно утворити новий лексико-семантичний варіант, пройти шлях переосмислення і переоформлення в мовній системі – одержати там своє місце, вступити в нові формальні відношення з іншими лексико-семантичними варіантами, тобто увійти у сферу певного термінологічного поля» [24, с. 126].

Проте помилково буде вважати спеціалізацію втратою словом більш загального (широкого) значення та заміну його більш вузьким (спеціальним). Б.Н. Головін заперечує таке розуміння процесу спеціалізації, оскільки «дуже часто поряд із термінологічним значенням живе і загальне, нетермінологічне» [5, с. 97]. Його думку підтримує В.Н. Прохорова: «Усі основні диференційні ознаки двох понять однакові, але у спеціального поняття є в терміносистемі ще інші, основні ознаки, релевантні для цього поняття й відсутні у понятті загальноновживаному» [19, с. 72]. Поділяючи думки Б.М. Головіна та В.Н. Прохорової, звуження значення розуміємо як самостійний різновид лексико-семантичного способу творення термінів, який полягає в закріпленні за загальноновживаним словом додаткового вузького термінологічного значення, що обмежує його семантику і сприяє усуненню полісемії, характерної для загальноновживаних слів. Будь-які зміни в лексичному значенні загальноновживаної одиниці фактично зумов-

лювали появу нового слова зі спеціальним значенням, яке з'являлося на основі асоціацій творця семантичного неологізму. Специфіка цього способу полягає не в створенні нових, формально універсальних лексичних комплексів, що простежуємо під час творення слів іншим способом – морфологічним, синтаксичним, а в тому, що значеннєва структура слова зазнає модифікацій унаслідок якісних семантичних перетворень. Так, терміносистема землеустрою та кадастру має у своєму складі терміни, що позначають поняття, які мають зв'язок із використанням землі, і утворилися шляхом звуження значення загальноживаного слова. Наприклад, *парцела* – дуже маленька ділянка землі [СУМ: VI, с. 83]. Цей термін був поширений на західноукраїнських землях до середини ХХ ст. Проте в період, коли земля була виключно державною власністю, не існувало такого об'єкта номінації. Нині повернення цього терміна до активного вжитку ілюструє процес реактуалізації слів на позначення понять землевпорядної галузі. Значення цього терміна у сучасних умовах зазнало конкретизації: при складанні планів під *парцелю* розуміють земельну ділянку як одиницю обліку [ВТССУМ, с. 891]. Лексема *консервація* з-поміж інших значень має таке: тимчасове припинення розвитку, діяльності чого-небудь. Очевидно, спеціальне, термінологічне значення розвинулося внаслідок звуження значення. У терміносистемі землеустрою та кадастру словосполучення *консервація земель* означає припинення господарського використання на визначений термін та залуження або заліснення деградованих малопродуктивних земель, господарське використання яких є екологічно та економічно неефективним, а також техногенно забруднених земельних ділянок, на яких неможливо одержувати екологічно чисту продукцію, а перебування людей на цих земельних ділянках є небезпечним для їх здоров'я [11].

Аналіз лексики досліджуваної галузі дає змогу говорити про характерність семантичної деривації, унаслідок якої загальноживане слово переходить до розряду одиниць терміносистеми землевпорядкування, наприклад: слово *провінція* має кілька значень, зафіксованих у СУМі – 1) у Стародавньому Римі та деяких пізніших імперіях – завойована територія якого-небудь народу, що перебувала в економічній і політичній залежності від загарбника; 2) у Росії XVIII-XIX століть та в ряді сучасних держав – адміністративно-територіальна одиниця. Словник подає також сучасне термінологічне значення цієї лексики – район розроблення родовища яких-небудь корисних копалин (з позначкою *спец.*) [СУМ: VIII, с. 136]. У системі термінів землеустрою та кадастру це слово позначає частину зони, що має особливості ґрунтового покриття, агрокліматичних показників і відповідний набір сільськогосподарських культур та агротехніки [1, с. 35-39]. Отже, у межах

досліджуваної терміносистеми відбулося звуження семантики слова, його спеціалізація. Прикладом переходу загальноживаного слова до розряду термінів може бути лексема *водосховище*. У загальнолітературній мові слово *водосховище* означає місце, де накопичується та зберігається вода [СУМ: I, с. 199]. Проте для спеціальної підмови важливо розрізнявати різновиди водних об'єктів. Адже *водоймище* – це також природне або штучне заглиблення в землі, у якому нагромаджується й затримується вода [СУМ: I, с. 720]; *став* – водоймище (у природному чи штучному заглибленні) з непроточною водою, місце розлиття річки, струмка перед загатом [СУМ: IX, с. 624]. У термінології землеустрою та кадастру лексема *водосховище* означає штучну водойму, призначену для постачання питної води, гідроенергетики та господарських потреб, з ємністю понад $5 \cdot 10^{12} \text{ м}^3$ [2, с. 250].

Пристаювання загальноживаних слів для виконання термінологічних функцій розпочиналось з уживання їх в особливих контекстах, де відбувалася «семантична спеціалізація» таких лексичних одиниць [8, с. 26].

Розширення сфери функціонування терміна, знання його більшою частиною носіїв мови можуть викликати розгалуження семантичної структури терміна. У такому випадку «термін покидає вузьконаукову систему свого функціонування і стає відомим не тільки обмеженому колу спеціалістів конкретної галузі знань, а всім носіям мови» Такий процес у мовознавстві отримав назву детермінологізація [18, с. 206]. В основі розвитку нетермінологічних значень від термінологічних – абстрагуюча властивість людського мислення, що встановлює зв'язки між поняттями – науковим і з неспеціальної, побутової сфери. У терміносистемі землеустрою та кадастру в нову систему – загальноживану лексику – потрапили такі терміни: *агрономія, агрикультура, рельєф, ландшафт, терикон* та ін.

На сучасному синхронному зрізі лексико-семантичний спосіб термінотворення, на відміну від творення загальнолітературних слів, зберігає свою актуальність, але дещо втрачає продуктивність. Поступове зниження ваги вторинних найменувань пов'язане з активізацією інших способів термінотворення, передусім морфологічного, синтаксичного, запозичання, які використовуються для номінування наукових понять, що мають тенденцію до ускладнення.

Джерелом утворення вторинних найменувань у терміносистемі землеустрою та кадастру можуть виступати термінологічні одиниці інших галузей знань: економіки (*планування землекористування, продуктивність орного шару, баланс підземних вод*), метеорології (*прогноз стану еродованих земель*), геометрії (*кут схилу*), соціології (*моніторинг*). Наприклад, лексема *моніторинг* була запозичена з англійської мови наприкінці ХХ століття зі значенням «безпе-

первне стеження за яким-небудь процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату, а також прогнозування та запобігання критичним ситуаціям» [ВТССУМ, 687]. Земельний кодекс України так визначає термінологічний обсяг поняття, позначуваного словосполученням *моніторинг земель*: це система спостереження за станом земель з метою своєчасного виявлення змін, їх оцінки, відвернення та ліквідації наслідків негативних процесів [16, стаття 191].

Набагато рідше трапляється утворення вторинних найменувань, для яких джерелом є одиниці цієї самої термінології: *кольматаж* – штучне підвищення поверхні певної території; *кольматаж* – спосіб штучного замулювання ґрунтів задалегідь виготовленими ґрунтовими або глинистими суспензіями з метою зниження фільтрації води зі зрошувальних каналів, водоймищ, в основу якого покладено механічну поглинальну здатність ґрунту [15, с. 370].

Іноді спеціальне найменування може суттєво модифікуватися з розвитком галузі при сталому формальному вираженні. Так, слово *ґрунт* було запозичене українською мовою з німецької через посередництво польської мови. У «Словнику староукраїнської мови» воно трактується як земельне угіддя. Словник української мови за ред. Б. Грінченка основним визнає також значення «наділ землі, ділянка землі» і лише другим – значення «почва» [Гр.: I, с. 351]. Сучасні словники як основне значення цієї лексики подають: «верхній шар земної кори, придатний

для життя рослин» [СУМ: II, с. 181; ВТССУМ, с. 270]. Як бачимо, неосновне значення висунулося на перший план, а трактування значення слова *ґрунт* як земельного наділу подається з приміткою *заст.* У терміносистемі землеустрою та кадастру ця лексична одиниця позначає особливе «природно-історичне тіло, складну поліфункціональну відкриту чотирифазну структурну систему в поверхневій частині кори вивітрювання гірських порід, яка є комплексною функцією гірської породи, організмів, клімату, часу і яка володіє родючістю» [11]. Отже, за сталого формального вираження лексики *ґрунт* зазнає метаморфоз у плані семантичного значення.

На жаль, обсяг статті не дозволяє проаналізувати специфіку перенесення значення за подібністю (метафоризації), перенесення значення за суміжністю (метонімізації), що також є різновидами лексико-семантичного способу творення термінів досліджуваної галузі. Окреслені питання, думається, стануть об'єктами подальших досліджень у цьому напрямі.

Підсумовуючи спостереження за специфікою утворення вторинних найменувань, важливо підкреслити, що, увійшовши до терміносистеми землеустрою та кадастру, слова не перестають функціонувати і у ролі загальнонавчаних. Такі терміни не позбавлені можливості модифікації семантики, проте виявляють стійкість і не зникають у зв'язку з розвитком наукових уявлень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабміндра Д.І. Територіальний природно-сільськогосподарський поділ Запорізької області та оптимізація землекористування // Землевпорядний вісник. – № 1. – 2003. – С. 35-39.
2. Багров М.В. та ін. Землезнавство: Підр. / Багров М.В., Боков В.О., Черваньов І.Г.; За ред. П.Г. Шищенка. – К.: Либідь, 2000. – 464 с.
3. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української літературної мови / Укл. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Галкина-Федорук Е.М. К вопросу об омонимах в русском языке // Русский язык в школе. – 1954. – № 3.
5. Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М.: Высш. шк., 1977. – 311 с. – Библиогр.: с. 303.
6. Гр. – Грінченко Б. Словарь украинского языка: В 4 т. – К.: «Довіра», 1997.
7. Даниленко В.П. О терминологическом словообразовании // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 76-85.
8. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с. – Библиогр.: с. 212-243.
9. Жубуева А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Актуальные вопросы русской лексикологии и терминологии. – Алма-Ата, 1986. – С. 67-71.
10. Журавлев А.Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С. 45-109.
11. Закон України «Про охорону земель» від 19.06.03 р.
12. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Даниленко Л.І. Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 96-111.
13. Крыжановская А.В., Симоненко Л.А. Актуальные проблемы упорядочения научной терминологии. – К.: Наук. думка, 1987. – 163 с. – Библиогр.: с. 155-162.
14. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с. – Библиогр.: с. 152-153.
15. Назаренко І.І., Польчина С.М., Нікорич В.А. Ґрунтознавство. Підр. – Чернівці: Книги – XXI, 2004. – 400 с.
16. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / Л.О. Бондар, А.П. Гетьман, В.Г. Гончаренко та ін.; За заг. ред. В.В. Медведчука. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 656 с.
17. Панько Т.І. Від терміна до системи: Становлення марксистсько-ленінської політекономічної термінології у східнослов'янських мовах. – Львів: Вища шк., 1979. – 147 с.

18. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підр. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
19. Прохорова В.Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1980. – 86 с.
20. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А.В. Крижанівська, Л.О. Симоненко, Т.І. Панько та ін.; Відп. ред. А.В. Крижанівська. – К.: Наук. думка, 1984. – 196 с. – Бібліогр.: с. 185-193.
21. СУМ – Словник української мови : В 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства. За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
22. Стишов О.А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 7-21.
23. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 269 с.
24. Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К.: КНЕУ, 1998. – С. 264-287.
25. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура: Учеб. пособ. – Самарканд: Изд-во Самарканд. у-та им. Алишера Навои, 1971. – 130 с.
26. Malkiel Y. Word-external, but System-internal causes of Lexical Semantic change // Res Philologica: Филологические исследования. – М. – Л.: Наука, 1990. – С. 170-175.

Рецензенти: д.філол.н., професор Т.О. Бровченко,
д.філол.н., професор Н.П. Матвєєва

© Тур О.М., 2009

Стаття надійшла до редколегії 18.03.09